

УДК: 37. 015. 31: 373. 5. 011. 3 – 051

Н.Л. СИДОРЧУК

ПЕДАГОГІЧНА РЕФЛЕКСІЯ ЯК ВИЯВ ТВОРЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ ОСОБИСТОСТІ ПЕДАГОГА

***Резюме.** У статті проаналізовано сутність та функції педагогічної рефлексії. Охарактеризовано основні рівні педагогічної рефлексії, визначено роль рефлексії як чинника вияву творчого потенціалу особистості педагога.*

***Ключові слова:** педагогічна рефлексія, педагогічна діяльність, професійна самосвідомість, ранг педагогічної рефлексії.*

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими завданнями. Основні процеси демократизації та гуманізації сучасної освіти потребують компетентного педагога, здатного до розв'язання стратегічних завдань для створення психологічного простору для розвитку особистості студентів у навчально-виховному середовищі. Сучасні уявлення про психологічні особливості педагогічної діяльності, яка відбувається за законами спілкування, свідчать про значущість особистісних утворень педагога, зокрема, його ціннісних орієнтацій, професійних установок, особливостей професійної самосвідомості.

На жаль, сучасні освітні стандарти більшою мірою спрямовані на озброєння майбутнього викладача знаннями, ніж на формування його професійно-значущих особистісних характеристик. Система освіти в результаті реформування відчуває гостру нестачу професійно підготовлених кадрів із розвинутою педагогічною рефлексією, необхідною як для творчої самореалізації, так і для успішної інноваційної діяльності. Тому дослідження ролі педагогічної рефлексії набуває наразі особливої актуальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Серед сучасних розробників теорії педагогічної рефлексивної діяльності слід відзначити підходи А.Карпова, І.Семенова, С.Степанова. Визнає рефлексію як головний елемент у системі діяльності, що виконує складну функцію саморегуляції людини у світі К.Вазіна. На її думку, рефлексія блокує діяльність за старими зразками і відкриває нові шляхи для мислення й дії, коли має місце відхилення від зразка-норми діяльності людини та усвідомлюється незадоволеність власною діяльністю або зразком.

У працях вітчизняних і зарубіжних психологів, які досліджують особистість, рефлексивність як особистісна якість співвідноситься із самосвідомістю як здатністю правильно оцінювати себе та своє місце у світі (Б.Ананьєв, Л.Виготський, О.Леонт'єв, В.Мясищев та ін.) із самоставленням, самоактуалізацією, самореалізацією (Г.Балл, О.Бодальов, І.Кон, Д.Леонт'єв, В.Петровський, О.Реан, В.Слободчиков, А.Фурман та ін.). Дослідниками встановлено, що провідна пізнавальна функція рефлексії реалізується як усвідомлення засобів розв'язання поставлених задач через визначення шляхів їхнього пошуку. Для рефлексивної діяльності як загального феномена характерні сутнісні властивості діяльності: цілеспрямованість, предметність, осмисленість, перетворювальний характер і взаємозв'язок усіх її структурних компонентів.

Формулювання цілей статті. Мета дослідження полягає у теоретичному обґрунтуванні педагогічної рефлексії як основного чинника вияву творчого потенціалу педагога в системі вирішення професійних завдань.

Виклад основного матеріалу дослідження. Уперше поняття “рефлексія” було розкрито представниками філософської науки. Це явище тлумачилось як процес розуміння людиною того, що відбувається в її свідомості. В психології рефлексія розглядалась як джерело знань людини про свій внутрішній світ, який не має зв'язків із чуттєвим пізнанням.

Узагальнюючи підходи до розуміння феномену рефлексії, А.Огурцов визначає наявність двох основних традицій: філософсько-гносеологічної та герменевтико-екзистенційної. У філософсько-гносеологічній традиції рефлексія розглядається як “мислення про мислення”, яке зробило об’єктом пізнання саме себе. Герменевтико-екзистенційний підхід аналізує механізми та способи функціонування рефлексії у контексті спілкування як процес розуміння себе та іншого, формування образів свого та чужого “Я”.

На думку В. Слободчикова, проблема рефлексії є проблемою визначення свого способу життя [14, 181]. Вчений розрізняє два основні способи існування людини. По-перше, життя як природний процес, у середині якого знаходиться людина та її активність регулюється зовнішньою рефлексією, котра формує феноменологічний план свідомості, заповнений продуктами колективної свідомості, що усвідомлюються як зміст свого “Я”. По-друге, життя, в якому людина виходить за межі його безперервного процесу, де свідомість активується внутрішньою рефлексією. С. Рубінштейн описує роль рефлексії в такому способі життя: “Вона ніби зупиняє неперервний процес життя і виводить людину за його межі. Людина наче займає позицію над життям. Це вирішальний поворотний момент. Тут починається або шлях до душевної спустошеності, морального скептицизму, цинізму (або в менш гострих формах до моральної нестійкості), або інший шлях – до побудови морального людського життя на новій, свідомій основі. З появою рефлексії пов’язано філософське осмислення життя” [12, 348].

У сучасних наукових дослідженнях рефлексія розглядається у зв’язку з проблемою творчості. Відтак, І.Семенов, С.Степанов [13; 15] досліджують рефлексію у процесі розв’язання творчих завдань. Творчий процес вимагає від людини адекватного рефлексивного способу здійснення “Я”, виходу за межі себе, мобілізації ціннісних та інтелектуальних ресурсів. Розв’язання проблемної ситуації та подолання когнітивного конфлікту можливі за рахунок створення особистісно-інтелектуальної цілісності “Я”. Тобто творчий процес передбачає переосмислення людиною як образів предметної ситуації задачі, так і образів особистості, з якими ототожнює себе “Я” під час переживання конфлікту. Результатом цього процесу є виникнення нових психічних утворень, пов’язаних із продуктивною самозмінною та саморозвитком. І. Семенов і С.Степанов наголошують, що такий підхід дозволяє розуміти рефлексію як процес переосмислення. Залежно від предмету переосмислення розрізняється інтелектуальна й особистісна рефлексія [15].

Г.Щедровицький розглядає рефлексію як механізм природного розвитку діяльності [18]. Він досліджував положення про вивчення рефлексії з позиції ідеї кооперації діяльностей. На основі цієї ідеї будується схема “рефлексивного виходу” за межі діяльності у випадку неможливості її здійснення. Так, при виникненні ускладнень суб’єкт діяльності здійснює рефлексію, яка передбачає зупинення діяльності й розгортання аналізу “старої” діяльності. Перейшовши в позицію нової діяльності, суб’єкт знаходить засоби створення смислів, які надають йому змогу зрозуміти й описати попередню активність. Друга діяльність поглинає першу як матеріал. Механізм поглинання дозволяє будувати системи кооперації діяльнісних позицій. Відтак, В.Рубцов, А.Тюков, Г.Щедровицький вважають, що колективне розв’язання проблем в організаційних системах найкраще демонструє виникнення рефлексивних процесів. Основна специфіка цих процесів зумовлюється різноманітними ситуаціями (пізнавальними, моральними, поведінковими) соціального буття людини, які вимагають розвиненого вміння скоординувати свою дію з діями інших. Продовженням цієї традиції вивчення рефлексії є теоретико-експериментальні дослідження М.Найденова феномену груп-рефлексії [11].

Великого значення явищу рефлексії надають розробники суб’єктного підходу до вивчення особистості. Так, В.Слободчиков вважає, що рефлексія є центральним феноменом суб’єктності. Перегукуються з ним думки О.Кузьміна, який зазначає, що рефлексія забезпечує пошук особистісного смислу як засобу подолання перешкод у системі діяльності.

Означений пошук здійснюється за допомогою аналізу багатьох цінностей. Кожна цінність співвідноситься з “Я” та конкретною ситуацією, переживається в цьому співвідношенні та завершується вибором однієї з них [5, 186]. Ця ідея співзвучна відомому висловлюванню В.Франкла про те, що людина як духовна істота піднімається над ситуацією, долає свою одиничність, змінює ставлення до ситуації внаслідок знаходження смислу. В процесі пошуку смислу людина відкриває для себе такі цінності, як творчість, свобода думки, добро, любов, захист власної гідності. Безперечно, що рефлексія знаходить своє відображення також у процесах соціальної взаємодії. У психології цей бік рефлексії прийнято називати соціальним.

Отже, поняття рефлексії розглядалося представниками психологічної науки у зв'язку з вивченням широкого кола психічних явищ. Так, рефлексія визначалась як: пояснювальний принцип розвитку пізнавальних процесів, механізм самосвідомості, специфічний вид пізнання, рівень ієрархічно організованого мислення та механізм саморозвитку особистості механізм виникнення нової діяльності, процес створення віртуальних світів і умова досягнення свободи особистості, мета системний рівень організації психіки, на якому вона стає сама для себе предметом власної регуляції.

Огляд підходів до розуміння явища рефлексії у психологічній науці дозволяє здійснити такі узагальнення. Рефлексія розглядається як функція свідомості, спрямованої на самопізнання певних перешкод, що виникають у предметній діяльності, соціально-психологічній взаємодії або проблемній ситуації. Означена функція активується внаслідок загострення внутрішніх і зовнішніх суперечностей, за наявності когнітивного конфлікту й забезпечує зміну позиції особистості до себе як суб'єкта пізнання, діяльності й спілкування. Продуктом рефлексії є пошук й створення особистістю нових смислів, цінностей як якісних складових самосвідомості особистості, що істотно змінюють її ставлення до себе, до інших і предметної ситуації. Результатом рефлексії є особистісний розвиток.

Положення про природу рефлексії стали теоретичною основою для розуміння особливостей рефлексії педагога в професійній діяльності. Характеристика рефлексії у структурі педагогічної праці представлена у дослідженнях І. Зимньої, К. Кашапова, Н. Кузьміної, Ю. Кулюткина, А. Маркової, С. Мусатова, В. Семиченко, С. Степанова та ін.

Аналіз багатьох джерел засвідчив неоднозначність розуміння онтологічних аспектів рефлексії педагога в теоретико-прикладних дослідженнях. Так, у межах структурно-функціонального підходу до аналізу педагогічної діяльності Н.Кузьміна розглядає рефлексію як психічний процес, що обслуговує конструктивний, організаційний, комунікативний і проектувальний компоненти діяльності викладача [6]. А. Маркова, спираючись на розуміння особистості педагога як суб'єкта педагогічної діяльності та суб'єкта спілкування, розглядає рефлексію у зв'язку з певними групами педагогічних умінь [7]. І.Зимня пов'язує педагогічну рефлексію з професійною самосвідомістю викладача як суб'єкта педагогічної діяльності, соціально відповідального за виховання та навчання інших людей [2]. Особливої уваги заслуговує підхід до розгляду педагогічної рефлексії, представлений у дослідженнях Ю.Кулюткина [10]. Вчений розглядає ідею про необхідність розуміння психологічної структури діяльності педагога як процесу рефлексивного управління діяльністю студента, головним завданням якого є постановка студента в позицію активного суб'єкта власної діяльності, розвитку в нього здатності до самоуправління.

Отже, з позиції методології та логіки діяльністю педагога є мета-діяльність відносно діяльності студента. Процес кооперації діяльності викладача і студента забезпечує не тільки досягнення спільної мети, але є умовою розвитку саморегуляції та самозміни особистості студента та викладача.

Рефлексія та рефлексивні процеси виявляються у: розробці предметного змісту діяльності студентів, що потребує визначення змісту навчального матеріалу; побудові форм спільної діяльності під час опанування основних дидактичних завдань; усвідомленні педагогом власної діяльності, коли сама діяльність виступає для викладача як спеціальний

предмет аналізу, осмислення та оцінки. Стосовно цього Ю.Кулюткин зазначає, що необхідність рефлексивного ставлення до власної діяльності викликана тим, що індивідуальна діяльність педагога набуває результативності лише в загальній системі навчально-виховної роботи навчального закладу як соціального інституту. Педагогічна рефлексія педагога забезпечує як об'єктивацію власного досвіду, так і розуміння досвіду інших [10, 77-78].

Таким чином, аналіз поглядів учених на сутність рефлексії в педагогічній діяльності показав неоднозначність розуміння її змісту, функцій, феноменології. Невідповідність в оцінках щодо рефлексії є наслідком різних теоретичних моделей структури педагогічної діяльності та особистості викладача. Так, рефлексія розуміється як: окрема властивість особистості; педагогічне вміння; функціональний компонент педагогічної діяльності; вияв професійної самосвідомості педагога; принцип організації педагогічної діяльності як мета діяльності.

Вихідною позицією щодо розгляду педагогічної рефлексії є розуміння сутності педагогічної діяльності як кооперації діяльностей суб'єктів навчально-виховного процесу, результатом якої є становлення їх суб'єктності (С.Рубінштейн, Г.Щедровицький, Ю.Кулюткин). Центральним елементом кооперації діяльностей суб'єктів педагогічного процесу є соціально-психологічна взаємодія як система взаємоспрямованих дій, що породжують їхні взаємозв'язки, спільні переживання, викликають зміни в позиціях, установках, когнітивних утвореннях і поведінковій активності. Змістова складова цієї взаємодії виявляє систему ставлень учасників до навчально-виховного процесу як соціально заданої діяльності, що здійснюється в певному соціокультурному контексті та виявляється в рефлексивних позиціях. Провідна роль у організації взаємодії в педагогічній ситуації належить педагогу.

Спираючись на результати теоретико-експериментальних досліджень [10], рефлексивні позиції М.Найдьонов аналізує в площині особистісних утворень, яка забезпечує осмислення функцій, пов'язаних із предметним змістом самої діяльності (навчальної, виховної, соціально-педагогічної, самоосвітньої) та визначає функціонування ціннісно-сміслової сфери особистості, яка виявляється в системі її ставлень до професійної діяльності.

Таким чином, у широкому розумінні *педагогічна рефлексія* – це система мовно-мисленневих процесів, що забезпечують функціонування професійної самосвідомості, реалізацію цілей навчання, виховання в системі педагогічної взаємодії. Педагогічна рефлексія виявляється в рефлексивних позиціях як станах самосвідомості, спрямованих на відображення власних дій, переживань та дій і переживань інших суб'єктів педагогічної взаємодії. Ці стани пов'язані з наявністю когнітивного конфлікту або гострого протиріччя, яке унеможлиблює реалізацію педагогічних цілей наявними способами та знаннями. Функція рефлексії полягає у переосмисленні викладачем своїх стратегій і прийомів педагогічної взаємодії. Результатом цього переосмислення є не тільки вибір суб'єктивно нових технологічних прийомів педагогічної взаємодії, але й зміна ставлення як до студентів, так і до власної особистості. Отже, рефлексія викладача є своєрідним інструментом для визначення обмежень в системі професійної діяльності. Тобто функція рефлексії виявляється у стимуляції процесу професійної ідентичності особистості педагога. За допомогою рефлексії він має змогу не тільки зрозуміти межі власного професійного досвіду, але й визначити його цінність для себе та педагогічної спільноти.

Рефлексивні процеси забезпечують інтеграцію суб'єктних просторів буття особистості педагога як суб'єкта діяльності, відносин і пізнання, обумовлюють цілісність професійного "Я", сприяють становленню професійної самосвідомості. Рефлексія забезпечує пошук нового смислу та формування нових цінностей, що дозволяють долати професійні деформації, сприяють формуванню нових суб'єктних якостей педагога, є фактором професійного розвитку.

Численні результати теоретико-експериментальних досліджень засвідчили наявність рівнів рефлексії або рангів [5]. Ранг рефлексії має зв'язок із мірою свободи особистості, її здатністю до самозмін і духовного зростання. Він характеризує міру сформованості особистості викладача як суб'єкта педагогічної діяльності та суб'єкта власного внутрішнього світу. *Нульовий ранг* рефлексії свідчить про здатність викладача організувати та здійснювати начально-виховний процес на рівні організації навчальної діяльності студентів, яку він сприймає як складову власної діяльності. Це може виявлятися, наприклад, в тому, що при реалізації процесу педагогічних цілей не враховується індивідуальні особливості студентів, їх готовність до прийняття навчальних цілей. Центральною фігурою педагогічної взаємодії є сам викладач. Дії студентів сприймаються як вторинні, залежні від дій викладача. Педагог усі труднощі в реалізації професійних завдань пов'язує із зовнішніми обставинами. Цей ранг рефлексії є виявом ставлення до професійної діяльності як засобу.

Перший ранг педагогічної рефлексії характеризується орієнтацією педагога на відображення та розуміння переживань і думок усіх учасників навчально-виховного процесу. Цей ранг визначається також тим, що сам педагог сприймає себе з позиції соціально заданих професійних нормативів. Наприклад, як послідовника розвивального методу навчання, або прибічника проблемного навчання. Труднощі та перешкоди в реалізації професійних завдань педагог пов'язує з порушенням ним технології роботи. В межах зазначеного рангу викладач виконує функцію засобу в досягненні мети професійної діяльності.

Другий ранг педагогічної рефлексії виявляється у здатності до суб'єкт-суб'єктної взаємодії в організації навчально-виховного процесу. Важливою ознакою цього рівня педагогічної рефлексії є готовність педагога переосмислювати професійно-особистісні цінності у вимірі духовних і соціокультурних цінностей. На цьому рівні професійна діяльність асоціюється зі способом життя та повною самоактуалізацією особистості.

Педагогічна діяльність завжди має творчий характер, викладач виступає як автор власної технології організації начально-виховного процесу, що акумулює досягнення передового педагогічного досвіду та сприяє вияву всіх потенційних можливостей особистості студента. Труднощі та перешкоди в реалізації професійних завдань педагог сприймає як можливість самовдосконалення. Саме цей рівень педагогічної рефлексії дозволяє виявити особистісний потенціал педагога та забезпечити оптимальні умови для педагогічної творчості.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Отже, розуміння сутності педагогічної діяльності як кооперації діяльностей суб'єктів навчально-виховного процесу та визначення їх взаємодії як центрального елементу цієї кооперації дозволяє розглянути педагогічну рефлексію як систему процесів, що забезпечують аналіз цілей, завдань, способів, прийомів і предметного змісту самої педагогічної діяльності, викликають трансформацію особистісного ставлення до себе та інших учасників педагогічної взаємодії. Педагогічна рефлексія активізується за наявності когнітивного конфлікту або гострого протиріччя, яке унеможлиблює реалізацію педагогічних цілей педагогом наявними способами та знаннями. Рефлексивні процеси забезпечують усвідомлення обмежень і перешкод в організації власної діяльності та викликають саморозвиток особистості. Основна функція педагогічної рефлексії виявляється в стимуляції процесу професійної ідентичності особистості викладача. З допомогою рефлексії педагог може не тільки зрозуміти межі власного професійного досвіду, але й визначити його цінність для себе та педагогічної спільноти. Рефлексивні процеси забезпечують інтеграцію суб'єктних просторів буття особистості педагога, які сприяють становленню професійної самосвідомості. Педагогічна рефлексія забезпечує пошук нового смислу та формування нових цінностей, що дозволяє викладачу долати професійні проблеми, які є фактором його професійного розвитку. Рівень розвитку педагогічної рефлексії характеризується її рангом і визначається сформованістю професійної самосвідомості педагога. Ранги педагогічної рефлексії мають зв'язок із ціннісно-

смісловим ставленням до професійної діяльності як до засобу, цілі або цінності та виявляють міру прояву суб'єктності вчителя в професійній сфері. У межах нашого дослідження вважаємо, що педагогічна рефлексія має стати підґрунтям вияву творчого потенціалу особистості педагога.

Перспективи подальших досліджень полягають у теоретичному та практичному обґрунтуванні педагогічної рефлексії як основного чинника вияву творчого потенціалу педагога в системі вирішення професійних завдань.

ЛІТЕРАТУРА

1. Джанерьян С.Т. Профессиональная Я-концепция и карьера личности / Светлана Тиграновна Джанерьян // Психология личности; под. ред. П.Ермакова, В.Лабунской. – М.: Эскмо, 2007. – С. 405-441.
2. Зимняя И.А. Педагогическая психология: учеб. для вузов / Ирина Алексеевна Зимняя. – М.: Логос, 2000. – 383 с.
3. Знаков В. Психология человеческого бытия как новая отрасль знания / В.Знаков // Психология личности; под. ред. П.Ермакова, В.Лабунской. – М.: Эскмо, 2007. – С. 106-130.
4. Карпов А. Психология рефлексивных механизмов деятельности / А. Карпов. – М.: ИП РАН, 2004. – 278 с.
5. Кузьмина Е. Психология свободы: теория и практика / Е.Кузьмина. – СПб.: Питер, 2007. – 336 с.
6. Кузьмина Н. Профессионализм личности преподавателя и мастера производственного обучения / Н.Кузьмина. – М.: Педагогика, 1990. – 119 с.
7. Маркова А. Психология труда учителя / А.Маркова. – М.: Просвещение, 1993. – 192 с.
8. Москаленко В. Соціальна психологія / В.Москаленко. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 624 с.
9. Мышление учителя: Личностные механизмы и понятийный аппарат / под ред. Ю.Кулюткина, Г.Сухобской. – М.: Педагогика, 1990. – 104 с.
10. Найдьонов М. Проблема суб'єкта в психології рефлексії / М.Найдьонов // Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії; за заг. ред. В.Татенка. – К.: Либідь, 2006. – С. 197-230.
11. Рубинштейн С. Проблемы общей психологии / С. Рубинштейн. – М.: Просвещение, 1976. – 416 с.
12. Рябикина З. Личность как субъект бытия и со-бытия / З.Рябикина // Психология личности; под. ред. П.Ермакова, В.Лабунской– М.: Эскмо, 2007. – С. 132-166.
13. Семенов И. Рефлексия в организации творческого мышления и саморазвития / И.Семенов, С.Степанов // Вопросы психологии. – 1983. – №2. – С. 35-42.
14. Слободчиков В. Психология человека. Введение в психологию субъективности / В.Слободчиков, Е.Исаев. – М.: Школа-Пресс, 1995. – 384 с.
15. Степанов С. Принципы рефлексивной психологии педагогического творчества / С. Степанов, Г. Похмелкина, Т. Колошина, Т. Фролова // Вопросы психологии. – 1991. – №5. – С. 5-15.
16. Сучасний вчитель як суб'єкт педагогічної комунікації / за ред. С.Мусатова. – К.: Наук. думка, 2003. – 96 с.
17. Щедровицкий Г. Коммуникация, деятельность, рефлексия / Г.Щедровицкий // Исследования речемыслительной деятельности. – Психология. – Вып. III. – Алма-Ата : Изд-во Казахского пед. ин-та, 1974. – С. 12-28.

Н.Л. СИДОРЧУК. ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ РЕФЛЕКСИЯ КАК ПРОЯВЛЕНИЕ ТВОРЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА ЛИЧНОСТИ ПЕДАГОГА

Резюме. В статье проанализирована сущность и функции педагогической рефлексии. Представлена характеристика уровней педагогической рефлексии. Обоснована роль рефлексии как фактора проявления творческого потенциала личности преподавателя.

Ключевые слова: педагогическая деятельность, педагогическая рефлексия, профессиональное самосознание, ранг педагогической рефлексии.

N.L. SYDORCHUK. THE PEDAGOGICAL REFLECTION AS A MANIFESTATION OF TEACHER'S CREATIVE POTENTIAL

The summary. The article analyzes the nature and function of pedagogical reflection. The characteristic of pedagogical reflection's levels is represented. Substantiates the role of reflection as a factor manifestation of creative potential of teacher's individual.

Key words: teaching activities, pedagogical reflection, professional identity, the rank of pedagogical reflection.

Одержано редакцією 21.11.2013 р.